

Jože Krašovec

Komparativna presoja koncepta pravičnosti v antiki

Povzetek: Vsaka namera, da se razišče koncept pravičnost v vseh razsežnostih, pomeni navzkrižno primerjavo na diahroni in sinhroni ravni v razmerju do različnih religij in kultur. Vprašanje primerjalnosti na eni strani vključuje tiste zadeve, ki so identične ali skupne, in tiste, ki so podobne, a niso sorodne in so vedno oddaljene, na drugi strani. Kakršnakoli že je podobnost reprezentacij pravičnosti v politeističnih, panteističnih in monoteističnih kulturah v kategorijah, kot so motivi, besedišče, podobe in literarne strukture, obstaja bistvena razlika na ontoloških osnovah. Znotraj judovsko-krščanske religije in kulture ne gre v prvi vrsti za formalen kozmičen in družbeni red, temveč za nujno vztrajanje na moralnem čutu, kot se kaže v človekovih značajih in v medosebnih razmerjih. Zapleten pojem pravičnosti kaže, da obstajata dve medsebojno odvisni razsežnosti pravičnosti: pravičnost duše znotraj človekove osebnosti in pravičnost skupnosti kot simbola razmerja znotraj družbe. Tukaj bomo obravnavali osnovni pomen koncepta pravičnosti v klasičnih kulturah antike tako, da vsako tradicijo postavimo v kontekst njenih osnovnih percepcij sveta, človeka in Boga.

Ključne besede: besedišče pravičnosti, semantika pravičnosti, podobe, simbol, odnos v družbi, medosebni odnos

Summary: *Comparative Scrutiny of the Concept of Justice in Antiquity*

Any intent to investigate the concept of justice in all dimensions implies cross-comparison of the concept on diachronic and synchronic levels in relation to various religions and cultures. The comparative question includes those things which are identical or common on the one hand and those things which are similar but uncommon and always distant on the other. Whatever the resemblance between representations of justice in polytheistic, pantheistic and monotheistic cultures in categories such as motifs, vocabulary, imagery and literary structures may be, there is an essential difference on ontological grounds. Within the Jewish-Christian religion and culture the reference is not primarily to formal cosmic and social order but, with pressing insistence, to moral sense as manifested in human characters and in interpersonal relations. The complex notion of justice indicates that there are two

interdependent dimensions of justice: the justice of the soul within the human personality and the justice of the community as the symbol of a relationship within society. Here we shall deal with the basic meaning of the concept of justice in classical cultures of antiquity by placing each tradition in the context of its basic perception of the world, of humans and of God.

Key words: *vocabulary of justice, semantics of justice, imagery, symbol, relationship within society, interpersonal relationship*

Uvod

Imena in nazivi, ki označujejo veliko bogov ali enega Boga z mnogimi imeni in nazivi, pokrivajo v kulturah in religijah človeštva vsa področja resničnosti in človeških teženj v dejanskem in v možnem svetu. Repräsentacije bogov ali enega Boga so najboljši del velike zgodovine religij v razponu od najbolj prvinskih oblik animizma do najbolj izdelanih monoteističnih veroizpovedi in doktrin. Zrcalijo zelo razširjeno težnjo, da bi personificirali nežive objekte s pripisovanjem življenja in človeških čustev ter premoščajo neskončno razdaljo med vseмогоčnim in večnim Bogom v njegovem razmerju do človeške eksistence znotraj vseh njenih omejitev. Zgodovina človeštva je polna personifikacij kozmičnih entitet in različnih nazivov, ki se pripisujejo enemu Bogu. Človeški osebni odnosi so najpomembnejše področje dojemanja personifikacije bogov ali Boga v podobah gromozansko vzvišenega očeta ali matere. Izkušnja osebnih odnosov zbuja čut za ustvarjanje imen, besed, metafor in simbolov za personifikacijo Besede same. Ernst Cassirer ugotavlja: »Izvirna povezava med jezikovno in mitično-religiozno zavestjo je v prvi vrsti izražena v dejstvu, da se vse verbalne strukture pojavljajo tudi kot mitične entitete, ki se jim pripisujejo določene mitične moči, da Beseda dejansko postane neke vrste primarna sila, v kateri ima svoj razvoj vsako bitje in dejanje. V vseh mitičnih kozmogonijah, kolikor nazaj jih je mogoče zaslediti, najdemo ta vrhovni položaj Besede.« (1946, 45)

Repräsentacije posameznih božanstev, ki označujejo ali simbolizirajo pravičnost, so idealen primer za primerjalno presojo znotraj različnih kultur starega Bližnjega vzhoda. Zahodno-semitski koren *šdq* v svojem osnovnem pomenu spominja na akadške termine *kittu/kettu* in *mišaru/mēšaru*, še posebej pa na egiptovski koncept *ma'at*, ki ima širok pomenski obseg: »resnica, pravičnost, ravnotežje, red, zakon, moralnost«. Primerljiv termin v antični grški kulturi je bil *dikē*. Vsi ti termini in njihove izpeljanke zrcalijo prvobitno prilagajanje človeškega bitja komunikaciji in harmoniji. Na neki stopnji razvoja so jih personificirali kot bogove ali boginje, ki regulirajo kozmični red in dejanje božanstev in smrtnikov. Točno tu pa se začne problem, ko gre za evalvacijo besed v okviru različnih kultur in religij ter za interpretacijo teh besed. Vsak mehanski metodološki sistem, ki operira z leksikografskimi podatki, na splošno kaže omejitve. Problemi se začnejo z dejstvom, da je dokaznih podatkov,

ki so na voljo, malo v razmerju do količine podatkov, ki so nekoč obstajali, in da ohranjeni dokumenti na splošno predstavljajo zadnjo stopnjo razvoja neke tradicije, ki je morala neprekinjeno obstajati skozi stoletja.

1. Personifikacije ali metafore pravičnosti v semitskih jezikih

Nekateri dokumenti zahodnega semitskega kulturnega področja poročajo o hipostazi ali personifikaciji pravičnosti v imenih Misōr in Cedek, ki sta samostalniški obliki korenov *šdq*, »pravičnost« in *yšr*, »korektnost«. Filon iz Biblosa (ok. 64–141), feničanski pisec del o slovnici, besedišču in zgodovini v grščini, v svojem delu *Feničanska zgodovina* omenja med drugimi feničanskimi bogovi par božanske personifikacije pravičnosti pod heleniziranimi oblikami semitskih imen Cuduk in Misōr. Filon pravi, da je to informacijo dobil od feničanskega pisca Sanhuniatona, ki je živel približno v času grške vojne proti Troji in je sestavil tri dela v feničanskem jeziku. Okoli tisoč let pozneje je Filon prevedel Sanhuniatonova dela v grščino. Žal so dela Sanhuniatona in Filonova *Feničanska zgodovina* zdaj izgubljena, tako kot feničanska literatura sploh. Nekaj fragmentov Filonove zgodovine pa je navedenih v delu krščanskega škofa Evzebija iz Cezareje (ok. 260–340 po Kr.), ki se imenuje *Praeparatio Evangelica* (I, pogl. 9-1010.13), (Barr 1974). Cedek drugod ni neposredno izpričan kot ime božanstva, pač pa posreden dokaz prihaja iz amorejskega vzporednega božanstva Ipar, božanstva Kittu iz babilonskega panteona in zahodnih semitskih osebnih imen. Bog Cedek je izpričan v številnih zahodnih semitskih osebnih imenih.

V Svetem pismu najdemo sledove zahodnega semitskega boga Cedek »Pravičnost« samo v osebnih imenih dveh kanaanskih kraljev v Jeruzalemu (Salemu): Melkizedek (1 Mz 14,18; Ps 110,4; Heb 5,6; 6,20–7,17) in Adonizedek (Joz 10,13). Po navedbi v 1 Mz 14,18-20 je bil salemski kralj Melkizedek »duhovnik Boga Najvišjega ('ēl 'elyōn)«. Sestavljeni imeni dveh kraljev v Jeruzalemu dajeta dober razlog za domnevo, da je v predizraelskem času Jeruzalem morda bil kultno središče za boga Cedeka. Možno je, da se Izaija in Jeremija nanašata na to izročilo, ko Jeruzalem označujeta kot »Mesto pravičnosti«. Izaija v 1,21 toži: »Kako je zvesta prestolnica postala vlačuga! Polna je bila pravice, pravičnost je bivala v njej, zdaj pa morilci.« V 1,26 pa Izaija naznanja obnovo Jeruzalema: »Potem se boš imenovala Mesto pravičnosti, Zvesta trdnjava.« Jeremija v 31,23 vzklika: »Gospod naj te blagoslovi, pašnik pravičnosti,

sveta gora.« Pogosta raba raznih oblik korena *šdq* v hebrejskem Svetem pismu kaže, da je ta pojem postal centralen ob nekaterih drugih »vzpostrednih« terminih. Ni pa nobenega jasnega primera rabe tega termina kot neodvisnega božanstva. Termin služi kot označba kakovosti Izraelovega Boga. Obstaja nekaj odlomkov, v katerih termin uporabljajo kot nadomestilo ali celo kot hipostazo Jahveja (Iz 41,10; 51,1.5; 61,3; Ps 4,6; 17,1; 48,11; 94,15; 118,15-16.19-20; Jer 33,16). Jeremija v 33,16 napoveduje sijajen prihodnji status Jeruzalema: »Tiste dni bo Juda rešen in Jeruzalem bo prebival na varnem. Takole pa ga bodo imenovali: Gospod, naša pravičnost.« Nekateri razlagalci dopuščajo možnost, da imamo v nekaterih svetopisemskih odlomkih staro tradicijo povezovanja pojma pravičnosti s sončnim božanstvom (Iz 45,8.19; Oz 10,12; Mih 7,9; Mal 3,19-20).

Drugi tip prenašanja semitskih božanstev na lastnosti Izraelovega Boga je raba paralelizma terminov *šdq* in *mīšôr/mēšārīm* kot spremljajočih božanstev boga sonca, Šamaša. Izaija naznanja v 11,4: »S pravičnostjo bo sodil siromake, z iskrenostjo bo odločal za stiskane v deželi« (prim. Iz 45,19; Ps 9,9; 45,7-8; 58,2; 98,9). V Ps 85,11-14 in 89,15 najdemo oznake več Božjih lastnosti, ki so jih zelo verjetno razumeli kot božanske personifikacije. Najbogatejšo kombinacijo podobnih lastnosti najdemo v Ps 85,11-15. Razlikovanje med odlomki, ki obravnavajo Božjo pravičnost in med tistimi, ki obravnavajo človekovo pravičnost, je najbolj pomembno, kajti koncept Božje pravičnosti je izvor, ontološka norma in osnovni model za koncept človekove pravičnosti. Bog je središče občudovanja, refleksije in molitve za zaščito ali odrešenje izpod sovražnikov. Zaradi tega je ustaljenost sestavljenk, ki uporabljajo sorodne besede in njihova nasprotja, mnogo bolj značilna za odlomke, ki obravnavajo Božjo pravičnost, kakor za tiste, ki obravnavajo človekovo pravičnost. Iskanje pomena za hebrejski koren *šdq* in za grški koren *dike* v razmerju do Boga kaže, da pomen tega termina pokriva takšne vidike, kot so Božja zvestoba do zvestega ljudstva, Božja dobrohotnost, odrešenjska pomoč in zmaga proti zatiralcem.

2. Personifikacije ali metafore pravičnosti v stari Mezopotamiji in Egiptu

V babilonski tradiciji se koncept pravičnosti, in sicer v imenih božanstev Kittu/Kettu in Mišari/Mešaru, uporablja kot hipostaza ali personifikacija boga sonca, Šamaša, kot božanskega nadzornika nad pravičnostjo.

Termin *kittu/kettu* pomeni »resnico, pravšnost, pravičnost in zvestobo«. Sorodni termin je *mišaru/mešaru*, ki označuje »pravičnost«. Med bogovi je predvsem Šamaš tisti, ki je pravičen sodnik. To razloži, zakaj Kittu in Mešaru v babilonskem panteonu nastopata kot personificirani oziroma hipostazirani značilnosti boga sonca, Šamaša.

Vpliv božanstev Kittu in Mešaru še zdaleč ni bil tako velik, kakor je bil vpliv zelo stare egiptovske boginje Maat. Egipčani so jo predstavljali kot hčerko boga sonca, Re, personifikacijo osnovnih zakonov vsake eksistence. Vloga boginje Maat je za religijo in kulturo starega Egipta tako bistvena, da na področju egiptologije zavzema osrednje mesto in zato odpira pomembna metodološka vprašanja. Maat je utelešena v dveh simbolih, v podstavku za prestol in nojevem peresu, in tako naznanja, da pravičnost, red in resnica v naravi kakor tudi v družbeni sferi predstavljajo nasprotje nereda in kaosa. Sredi slike tehtnica, z dvema posodama na isti ravni, prikazuje Maat v dejavnosti. V faraonu so videli varuha Maate. Njen moški dvojnik je bil Tot s podobnimi atributi in ideali.

Da bi razumeli antično egiptovsko kulturo, se moramo učiti jezika podob. Slikovna reprezentacija boginje Maat zrcali težnjo, da se teksti zamenjajo s slikami, transformacije slikovnih reprezentacij v berljiva znamenja in tako v tekst. Smiselna interpretacija sveta preko jasnih in znamenitih podob je pogosto prekašala besedo tekstov. Kompleksni simboli so razvili svojo lastno dinamiko. Slikovni izrazi vsebin so vedno lahko razširili z dodatnimi asociacijami. Simbolne reprezentacije pravičnosti kažejo, da njihov pomen nikoli ni določen v eno smer. Po svoji naravi ostanejo odprte za vse razsežnosti pravičnosti v razmerju do reda vesoljstva, družbene sfere in človekovih osebnih aspiracij.

Anna Mancini v svoji novejši študiji *Maat Revealed / Razkrita Maat* trdi, da »številne poglobljene študije, ki so zdaj na voljo, nikoli niso mogle doseči jasnega razumevanja tega koncepta«. Toda njena razlaga, da »pomanjkanje jasnosti glede Maate izhaja iz težav za moderno mišljenje, da bi stopili v antično mišljenje in ga tako razumeli«, se ne zdi zadovljiva. Ne obstaja splošno sprejeta definicija Maate, pač pa številne označbe ali opisi Maate kot kozmičnega koncepta: resnica, pravičnost, vesoljni red, luč, hrana bogov itd. Kozmična razsežnost Maate pomeni, da različna polja narave in kulture sestavljajo enotnost med kozmičnim in družbenim redom. Egiptovski kozmični simbolizem Maate je temeljil

na naravi, na aktualnem redu, ki je rezultat spopada med nasprotujočimi se silami. Maat je v glavnem bila vključena v tok kozmične energije in v vzdrževanje ravnotežja med mikrokozmosom in makrokozmosom in je v razmerju tako do božanske kot do kozmične in človekove pravičnosti. Usklajenost z Maat prinaša harmonijo in srečo, izguba čuta za skladnost in napuh pa disharmonijo in nesrečo.

Kot osrednja figura v egiptovskem panteonu je Maat predstavljena tudi kot osrednji simbol, ki prikazuje ideje, čustva, intuicije in izkušnje ter dopušča več ravni reprezentacije pravičnosti v delovanju. Mancinijeva na več mestih kritizira poskuse, da bi našli abstraktno definicijo Maate in bi jo interpretirali kot etični ideal. Vztraja pri domnevi, da celo Maat v dejanju predstavlja kozmično cirkulacijo življenja na preprost in razumljiv način. Ravnotežje se doseže preko pravilne cirkulacije Maate skozi srce. Mancinijeva razlaga: »Veliko egiptovskih besedil v resnici razlaga, da je srce organ, ki sprejema Maat in tudi oddaja Maat. Ta vloga sprejemanja-oddajanja Maate v igri srca je način, na katerega ljudje sodelujejo in ohranjajo ravnotežje kozmičnega kot tudi človeškega sveta in svoboden tok življenja« (2006, 55). Zdi se, da na tej točki Mancinijeva pretirava, ko misli, da Maat v delovanju »slika naravni, avtomatski, fizični in kozmični zakon. Nihče ne naredi odločitve; vsi gledajo rezultat tehtnice. Če sta posodi v ravnotežju, to kaže, da je življenje (Maat) v cirkulaciji skozi srce in ni potrebe za kakršnokoli sodbo« (2006, 57).

Vztrajanje na čisto kozmični razsežnosti pravičnosti do skrajnosti zožuje možnosti dojemanja tako narave človekovega srca kot vesoljne funkcije simbolov, ki normalno prikazujejo ne samo ideje, temveč tudi čustva, intuicije in notranje izkušnje. Semantični obseg izrazov, ki označujejo delovanje in aspiracije človekovega srca z rabo simbolov v vsakdanjem življenju, v religiji in umetnosti ni odvisen od nobenega uradnega kulturnega sistema reprezentacije resničnosti, temveč od neomejenih izkušenj z naravo srca samega. Pogledi raziskovalcev na splošno ne upoštevajo manipulacije, značilne za vse kolektivistične družbe, da so nosilci oblasti določali smeri razlage simbolov kulture in religije in so zatirali izraze človekovega notranjega življenja v vseh čustvenih razsežnostih, čeprav vse kulture priznavajo, da je srce poreklo življenja v vsakem človekovem bitju. Dokaj naivno bi bilo, če bi sprejeli atomistično interpretacijo »poželjivosti srca«, kot ga razume Anna Mancini, ko trdi: »Poželjivost srca, kakor tudi laž in resnica, ne vključujeta etičnih in

moralnih vrednot. To ni greh, kot bi verjeli po sodobnem mišljenju. Za Egipčane je bila poželjivost srca samo motnja v delovanju srca, ki jo je mogoče popraviti» (2006, 71). Še bolj kontroverzna je njena sklepna izjava: »Končno se pokaže, da je bil antični egiptovski koncept pravičnosti zelo različen od naše abstraktne in moderne ideje pravičnosti. V Egiptu je pravičnost bila življenjski proces, ki ga je sestavljalo uveljavljanje ali ponovno uveljavljanje – skozi ravnotežje med materijo in energijo – pravilnega in harmoničnega toka kozmične energije (govor pa je eden izmed zunanjih človekovih manifestacij).

Zaključimo lahko, da moramo razlikovati med pravičnostjo kot imperativom človekovega individualnega, osebnega življenja in med konceptom pravičnosti, kot ga predstavljajo uradne razlage v mezopotamskih, egiptovskih in drugih kozmoloških ter panteističnih religijah in kulturah. Vsako kozmološko in panteistično razumevanje pravičnosti preprečuje uveljavljanje percepcije pravičnosti kot imena za osebno pravičnost in za družbeno načelo univerzalnih razsežnosti. Moralni kriteriji osebnih odnosov bistveno presegajo percepcijo pravičnosti kot kozmičnega reda in formalističnega razumevanja navad in zakonov. Življenje v prostoru in času je neprekinjena konfrontacija, ki se dogaja med pravilnim in napačnim, močnim in šibkim. Najbolj dramatična konfrontacija v tem razmerju razkriva popolno antitezo med pravičnostjo in nasiljem ter simboli, ki so z njimi povezani. Konceptcija pravičnosti v najstarejših religijah in kulturah vključuje idejo o vsestranskem kozmičnem principu metafizičnih proporcij in preprečuje prekoračenje večno določenih meja. Koncept pravičnosti je torej isto kot ideja retribucije, ki po nekem naravnem mehanizmu kompenzira vse neenakosti in prestopke. Celotna ideja o personifikaciji pravičnosti ne vodi do sklepa, da obstaja pravičnost v ljudeh kot osebah, ki manifestirajo močan čut in intuicijo za dojetje, kar je pravilno in napačno, in težnjo po vzpostavljanju pravilnih, dobrohotnih in ljubezenskih medosebnih odnosov v delovanju družbe.

3. Personifikacije ali metafore pravičnosti v antični Grčiji in Rimu

Zelo velik vpliv antične grške literature in filozofije na evropsko kulturo v vseh obdobjih je poseben razlog za to, da s posebno pozornostjo upoštevamo tako podobnosti kot razlike med preteklo in sodobno percepcijo sveta, bogov in ljudi. Hugh Lloyd-Jones opozarja na osnovni problem primerjalnega študija religije: »Miselni svet zgodnjih Grkov je

zares bil različen od našega; toda tako kot mi, so oni bili razumna človeška bitja in so bili zmožni upoštevati temeljne dejavnike, ki določajo pogoje človekovega življenja na način, ki je različen, a ne nujno v vseh pogledih manj racionalen, kakor je naš.« (1983, 157) Poznavanje splošnih značilnosti antične grške religije bo v veliko pomoč v našem primerjalnem namenu. Lloyd-Jones ugotavlja:

»Tri pomembne razlike razmejujejo zgodnjo religijo Grkov od religij okoliških ljudstev, pa tudi od tistih, ki so nam znana v modernih časih. Prvič, ni niti monoteizem niti, v striktnem smislu, politeizem, temveč nekaj med obema; ima mnogo bogov, toda od najzgodnejših časov, ki jih poznamo, eden izmed njih prevladuje nad drugimi. Drugič, ni antropocentrična; ljudje so stvaritev samo kakšnega manjšega boga in imajo le nižji status v vesolju in manjše mesto v pozornosti bogov. Tretjič, ti bogovi niso transcendentni, temveč imanentni; ne posegajo od zunaj v potek narave, temveč vladajo nad neživim svetom po naravnih procesih in nad živim preko človekovih strasti.« (1983, 160)

V grški literaturi je personifikacija abstraktnih konceptov v obliki božanstev izpričana nekje v drugi polovici osmega stoletja pred Kristusom. Personifikacije so se najprej pojavljale v poeziji, potem v upodabljalno umetnosti, in končno v območju kulta. Tukaj kaže opozoriti na tesno povezavo med ritualom in mitom v stari grški religiji. Gregory Nagy ugotavlja: »Če termin *religija* uporabimo za takšne tradicionalne prakse, kot je čaščenje botov v klasični dobi grške civilizacije kot tudi v zgodnejših obdobjih, moramo misliti na takšne prakse v smislu interakcije med mitom in ritualom. Tu gre za hitro definicijo mita in rituala skupaj: ritual dela stvari in govori stvari na način, ki se smatra za sakralnega. Mit govori stvari na način, ki se smatra tudi za sakralnega. Tako mit obdaja mit.« (2013, 5)

Pobožanstvene abstrakcije so v antični Grčiji uporabljali kot personifikacije ali metafore za veliko vsebin (Horst 1999, 367). Za to študijo sta izrednega pomena boginji Dike in Themis. Beseda *dike* je izvorno označevala »običajne, pravo, sodstvo, pravičnost, pravdo, sodni postopek, kazni« in so jo uporabljali kot regulativni princip ali simbol (Havelock 1978, 13). Lloyd-Jones razlaga pomen termina *dike* v grški religiji: »Dike v osnovi pomeni vesoljni red, v tej religiji bogovi vzdržujejo kozmični red. To delajo po delovanju narave in človekovega razuma,

ne po zunanjih posegih. Pojem kozmosa, vesolja, ki ga regulirajo zakoni vzročnosti, je bil prvenstvena osnova za racionalno razglabljanje o kozmologiji, znanosti in metafiziki.« (1983, 162) Proces personifikacije koncepta pravičnosti je povezan z avtoriteto bogov, zlasti Zevsa, ki so ga imeli za edini vir moči v kontekstu univerzalnega kozmičnega reda. Kot ugotavlja Hugh Lloyd-Jones, vrhovna vloga bogov pod Zevsovo avtoriteto določa položaj in odgovornost ljudi: »Od začetka je človek imel le skromno mesto v redu vesoljstva, in če hoče več, kakor so mu določili bogovi, božja pravičnost zahteva, da se kaznuje. Bogovi ljudi ne kaznujejo, dokler se ljudje držijo znotraj svoje lastne sfere. Človek, ki zagreši nepravičnost proti drugemu človeku, užali Zevsa v njegovi vlogi zaščitnika pravičnosti, da v primeru, ko se žrtev obrne na Zevsa, ne bo ubežal, dokler ne popravi krivice.« (1983, 55)

Heziod v svojem delu *Teogonija* razlaga, da je Zevs poročil Temis in je postal oče Dike, polega Eirene in Evnomije. Nekateri avtorji Dike identificirajo s Partenos (Devica). Dike so predstavljali v njeni pozitivni vlogi kot boginjo, ki bdi nad pravičnostjo in neposredno poroča Zevsu o vseh nepravičnih dejanjih človeštva s svarilom, da bodo ljudje morali plačati za svoje zločine in bodo končali v nesreči. Visoko so jo spoštovali olimpijski bogovi in številni grški ter latinski avtorji: Ajshil, Sofoklej, Evripid, Pindar, Bakhilides, Solon, Parmenides, Heraklit, Orfejska himna 62, Platon, Plutarh, Avlus Gelij, Atenej, Julijan, Libanij, Ovid, Virgil in mnogi drugi. Havelock opozarja na pomembno spremembo v rabi koncepta od zgodnejše poezije do konceptualne entitete pri Platonu (1978, 14).

V teku stoletij je Dike postopoma dobila bolj negativne vidike Erinij, boginj kazni in maščevanja. Ker so Erinije svoje domovanje imele v podzemlju, so tudi Dike premestili iz visokega Olimpa v podzemlje. Tako je postala boginja podzemlja z močjo nad življenjem in smrtjo. Po drugi strani je Temis bila personifikacija vsega, kar je prav in primerno v naravi in družbi in je vedno ostala na Olimpu. Pitagorejci so celo razvili idejo o tridelni pravičnosti: Temis je uveljavljala oblast na nebu, Nomos na zemlji, Dike v podzemlju. V umetnosti so Dike pogosto predstavljali kot tisto, ki nosi meč ali kakšno drugo orožje. V Novi zavezi se *dike* pojavlja trikrat, vedno v smislu »kaznovalne pravičnosti« ali »kazni« (Apd 28,4; 2 Tes 1,9; Jud 7). Rimska ustreznica Temis in Dike je bila Iustitia kot poosebljenje božanske korektnosti zakona in božanske volje. Od

rimskih časov dalje je bila Iustitia pogosto upodobljena kot tista, ki drži tehtnico in dvorezni meč, ki simbolizira moč Razuma in Pravičnosti. Od rimskih časov so se ohranili kipi in oltarji za Iustitio, Avgust pa je njej v čast postavil tempelj, verjetno po grških modelih.

Druga stopnja rabe besede *dike* je tvorba *dikaiousune* iz po-epskega obdobja. Ta termin je v zelo tesni povezavi z legalnim, etičnim in religioznim pomenom. V grški etiki zavzema častno mesto med vsemi vrlinami. Aristotel je tej besedi posvetil celo knjigo, *Nikomahovo etiko*. Med zgodnjimi judovskimi pisatelji sta bila Jožef in Filon Aleksandrijski pozorna na koncept pravičnosti. Vsak izmed njiju ima le en primer, ki se nanaša na »Božjo pravičnost«. Jožef uporabi ta pojem v svojem delu *Judovske starožitnosti* (XI. 268) v razlagi povračilne pravičnosti v primeru Hamana v Est 7,9, ki poroča, da je bil obešen prav na tisti križ, ki ga je pripravil za Mordehaja. Jožef izjavlja: »Zato imam povod, da občudujem Božje in priznavam njegovo modrost in pravičnost, kajti ne samo, da kaznuje Hamanovo hudobijo, temveč tudi uredi tako, da kazen, ki je bila načrtovana proti drugemu, pade na samega Hamana.« (Jožef 1987: 442). Filon Aleksandrijski je uporabil koncept pravičnosti v svojem delu *O nespremenljivosti Boga* (79), kjer razlaga Božje popolnosti, ki sestavljajo edinost v Bogu: »Če Božje spoznanje, modrost, razumnost, pravičnost in vsaka od njegovih drugih popolnosti ne bi bile omiljene, jih noben smrtnik ne bi mogel prejeti.« (Filon 1988, 50)

Kakšno je mesto in vloga boginje Temis v antičnem grškem panteonu? Temis je ena od številnih literarnih personifikacij v grški kulturi. Pomenški obseg besede obsega »pravičnost, zakon, navada/običaj«. Heziod v *Teogoniji* 132 Temis omenja med šestimi sinovi in šestimi hčerami Gee in Uranusa (Zemlja in Nebo) in kot drugo Zevsovo ženo, mater Dike. Temis je veljala za temelj in osnovo božanskega in človeškega reda, za osnovo pravilnega urejanja družine. V Svetem pismu beseda *themis* nastopa le v Drugi knjigi Makabejcev (60,20; 12,14; prim. Tob 2,13).

Na tej točki velja omeniti, da osnovna struktura antične grške religije ne dopušča, da bi boginji Dike in Temis delovali neodvisno od Zevsa. Da bi razumeli, naravo grškega razumevanja pravičnosti v ravnanju napram naravnemu zakonu, do najpomembnejšega problema glede pravilnega in napačnega, kot se odraža v človekovem naravnem čutu za moralnost, in končno glede vprašanja odgovornosti karakterjev v literarnih repre-

zentacijah, moramo upoštevati osrednjo vlogo Zevsa v grškem panteonu. Lloyd-Jones razlaga:

»Na splošno rečeno, navaden človek je verjel, da je Zevs pravičen in da so bogovi bili zmožni naklonjenosti do ljudi; hkrati pa so verjeli, da bogovi poznajo veliko stvari, ki jih ljudje ne poznajo, in da njihove vloge ljudje niso mogli vedno razumeti. Zavedal se je, da bogovi nad svetom ne vladajo v interesu ljudi temveč v njihovem lastnem interesu. To se mu ni zdelo slabo ali nenaravno, ker bi na njihovem mestu on storil isto. Pravičnost je za Grke na videz preprost, pa vendar globoko kompleksen pojem. Po enem pomenu pomeni red stvari, kot so. Toda hkrati pogosto, od Homerjevega časa dalje, ima etično konotacijo. Za moderno mišljenje ni lahko dojeti njegove dvoumnosti, ki je navdihovala največje grške pesnike in zgodovinarje v njihovem tragičnem pogledu na človekovo življenje. V naravi takšnega koncepta leži, da mora vsakdo, ki ga želi opisati, doživljati videz, da izraža paradokse, ko vztraja, da so na videz nekompatibilne podmene hkrati resnične.« (1983, 179).

Največja možna žalitev napram bogovom je poseganje ljudi preko svoje sfere. Ravnanje iz samopotrjevanja, ki so ga imenovali napuh in domišljavost (*hybris*), lahko povzroči neskončno dolgo vzročno verigo, ki jo sestavljajo zaporedne agresije in maščevanja in vodijo v propad. Občasni premiki proti monoteizmu pomenijo monoteizem neosebne vrste. Ker s človeškega stališča kozmični red uveljavlja bolj naravni kakor moralni zakon, Zevsovi nameni pa so smrtnikom nedoumljivi, se ljudje lahko bolj zanesejo na svojo življenjsko izkušnjo, kakor na reprezentacije narave bogov.

Personifikacija univerzalne boginje Dike, ki jo upravlja Zevs, je vodila k domnevi, da Dike deluje na ljudi preko njihovih lastnih misli, čustev in strasti in ne preko presežnega božanskega sodelovanja pri njihovih zadevah. Izkušnja, da nobeno človeško življenje ni brez nezdod, in pomanjkanje osebnega naslanjanja na bogove je ozadje prevladujoče vloge tragedije v grški religiji in kulturi.

Antropomorfne reprezentacije božanstev v grški religiji lahko vodijo do sklepa, da se človekova odgovornost v razmerju do bogov in ljudi ne jemlje resno. Lloyd-Jones na to dilemo odgovarja: »V Iliadi in včasih v poznejši literaturi, ljudje lahko grajajo kakšnega boga, da ga navaja k napačnemu dejanju, toda nikoli ne zanikajo odgovornosti za svoje odločitve. Napačno dejanje izhaja iz tega, da storilec daje prednost svo-

jemu sprevrženemu lastnemu interesu namesto pravičnosti. Tudi če so strasti, ki so ga povzročile, prišle iz višje sile, to nikoli ne more veljati kot učinkovit zagovor ali opravičilo.« (1983, 161) To pomeni, da je nek brezpogojen čut za moralnost temeljna skupna osnova vseh religij.

Trpljenje lahko pomaga pri očiščevanju kaznovane osebe in pri restavraciji vesoljnega reda, toda nikakor ne omogoča odpuščanja in sprave. Predstavitve narave bogov vodijo do sklepa, ki ga izraža Robert Parker: »Bogovi so vladali nad vesoljem, ker so bili mogočni in nesmrtni, ne zato, ker bi bili čisti. Iz praktičnih, ne iz teoloških razlogov je čistost postala pomemben pojem.« (1990, 20)

Sklepna presoja

Pomembno je upoštevati, da so božanske personifikacije pravičnosti v religijah starega Bližnjega vzhoda pretežno ženska božanstva. Maat in Dike sta kozmični boginji, ki predstavljata stalno izlivanje transcendentnega principa v časovno sfero. Čut za smisel bivanja in božjega v naši duši je bil vir navdiha v prikazovanju globljega pomena življena z rabo simbolov. Osrednji skupni pogled antičnih civilizacij je koncept božjega kraljevanja, ki temelji na konceptu pravičnosti. Zakone je dal sam Bog stvarnik, njihov zaščitnik je bil kralj. Zato so bili pravniki vezani na božanstva pravičnosti. Izčrpno primerjalno raziskovanje konceptov narave božanstev v različnih religijah in kulturah razkriva različne nazore o magičnih, mitičnih in racionalnih pogledih. Lahko se strinjamo s Carlom G. Jungom, da arhetipi metafor in simbolov obstajajo v globinah človekove duše (gl. zlasti njegovo delo *Štirje arhetipi*, 1992). Vendar moramo priznati, da so se ključne razsežnosti pravičnosti kot osebne in družbene moralnosti pojavile šele s Platonovimi filozofskimi vizijami. Eric A. Havelock prepoznava veliko spremembo koncepta pravičnosti v grški kulturi in sklepa, da pravičnost končno »mora biti tako abstraktna sama v sebi, da ostanejo odprta vrata za njeno identificiranje z lastnostmi ali atributi, kategorijami ali odnosi, ki so tako permanentni, tako malo podvrženi pogojem sprememb, kot pravičnost sama.« (1978, 313)

Sumerski, akadski, egiptovski, grški in rimski koncepti pravičnosti se niso dvignili nad okvir kozmičnih in kolektivističnih družbenih zakonov. Razsežnosti pravičnosti, kot so predstavljene v Svetem pismu, pa po drugi strani segajo do najbolj intimnih območij človekovega srca

in do končnih duhovnih namenov človekove eksistence. Velika prednost svetopisemskega razumevanja pravičnosti je, da jo dojema v smislu medosebnostnih odnosov med Bogom in ljudmi, kot tudi v smislu medsebojnih človeških odnosov. Na tej osnovi se imena in besede uporabljajo kot simboli personificirane pravičnosti in ljubezni. Personifikacija Besede se *par excellence* dogaja preko inkarnacije Besede v Jezusu Kristusu, kot apostol Janez izpostavi čisto na začetku svojega evangelija: »V začetku je bila Beseda in Beseda je bila pri Bogu in Beseda je bila Bog. Ta je bila v začetku pri Bogu. Vse je nastalo po njej in brez nje ni nastalo nič, kar je nastalo.« (Jn 1,1-3)

Ta višek je bil dosežen s svetopisemskim razodetjem Boga kot stvarnika, ki svojo pravičnost uresničuje z močjo ljubezni. Izjava »Bog je ljubezen« (1 Jn 4,8) je povzetek vseh atributov Boga in predstavlja osnovo za notranje razmerje med »prvo« in »drugo« zapovedjo, kot Jezus razlaga učitelju postave: »*Ljubi Gospoda, svojega Boga, z vsem svojim srcem, z vso svojo dušo in z vsem svojim mišljenjem. To je največja in prva zapoved. Druga pa je njej podobna. Ljubi svojega bližnjega kakor samega sebe.* Na teh dveh zapovedih stoji vsa postava in preroki.« (Mt 22,37-40; prim. Mr 12,29-31) Ta osnova razodeva bistvo narave Boga in resnično možnost človekove eksistence v smislu koncepcije, odločanja in delovanja »onkraj pravičnosti« v območju samožrtvovanja. Jonathan Kertzer ugotavlja: »Struktura daritve je asimetrična: pravični trpi zaradi tistega, ki je kriv, odrešenje pa ni v sorazmerju z zločinom, temveč ga daleč presega.« (2010, 89) Ta vizija simbola pravičnosti pa ne bi bila mogoča, če človekovo bitje ne bi bilo ustvarjeno s čutom za čisto osebno moralnost notranje zavesti, mentalnih procesov in velikodušnosti, ki sega onkraj pravičnosti. Ta vizija se sooča z bolečimi rezultati »logičnega pozitivizma« in »radikalnega zla« v smislu Kantove razlage. Prizadevanje za pravičnost »tega ne bi storilo učinkovito, če ne bi razvilo izražanja v podobah, ki je nekam skrivnostno, ki zadene globoko v osebnost in povzema misli o umrljivosti in hrepenenju, izgubi in čustveni lepoti.« (Nussbaum 2013, 12)

Reference

- Barr, James.** 1974. *Philo of Byblos and His »Phoenician History*. <https://www.escholar.manchester.ac.uk/api/datastream?publicationPid=uk-ac-man-scw:1m2096&datastreamId=POST-PEER-REVIEW-PUBLISHERS-DOCUMENT.PDF> (pridobljeno 23. 10. 2014).
- Cassirer, Ernst.** 1946. *Language and Myth*. Trans. Susanne K. Langer. New York: Dover.
- Filon Aleksandrijski.** 1988. *O nespremenljivosti Boga*. Philo in Ten Volumes 3. Loeb Classical Library 326. Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann.
- Havelock, Eric A.** 1978. *The Greek Concept of Justice: From Its Shadow in Homer to Its Substance in Plato*. Cambridge, MA / London: Harvard University Press.
- Jožef.** 1987. *Judovske starožitnosti*. Josephus in Nine Volumes 6. Prev. Loeb Classical Library 326. Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann.
- Jung, Carl Gustav.** 1992. *Four Archetypes: Mother, Rebirth, Spirit, Trickster*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Horst, Peter W. van der.** 1999. »DIKE Δίκη«. *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*. Second extensively revised edition. Ed. Karel van der Toorn, Bob Becking, and Pieter W. van der Horst, 365–369. Leiden / Boston / Köln: E. J. Brill; Grand Rapids, Mich.: Eerdmans.
- – –. 1999. »THEMIS Θέμις«. *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*. Second extensively revised edition. Ed. Karel van der Toorn, Bob Becking, and Pieter W. van der Horst, 856–857. Leiden / Boston / Köln: E. J. Brill; Grand Rapids, Mich.: Eerdmans.
- Kertzer, Jonathan.** 2010. *Poetic Justice and Legal Fictions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lloyd-Jones, Hugh.** 1983. *The Justice of Zeus*. Revised edition. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Mancini, Anna.** 2006. *Maat Revealed: Philosophy of Justice in Ancient Egypt*. Revised version. Buenos Books America.
- Nagy, Gregory.** 2013. *The Ancient Greek Hero in 24 Hours*. Cambridge, MA / London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Nussbaum, Martha C.** 2013. *Political Emotions: Why Love Matters for Justice*. Cambridge, MA / London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Parker, Robert.** 1990. *Miasma: Pollution and Purification in Early Greek Religion*. Oxford: Clarendon Press.

